

सूर्यस्य महिमा

[आकाशीय पिण्डों में सर्वाधिक भास्वर तथा पृथ्वी के लिए हितकारक सूर्य हैं । सूर्य की महत्ता के कारण इन्हें अनेक संस्कृतियों में देवता का रूप दिया गया है तथा इनके विषय में अनेक पौराणिक कथाएँ गढ़ी गयी हैं । इन कथाओं को छोड़ भी दें तो सूर्य के वैज्ञानिक महत्त्व की उपेक्षा नहीं हो सकती । हमारी पृथ्वी के लिए सूर्य की किरणें तथा ताप बहुत लाभदायक है । अब तो वैज्ञानिकों ने सौर ऊर्जा का उत्पादन आरम्भ किया है । सूर्य से मेष, वनस्पति तथा समस्त प्राणिजगत् लाभान्वित होता है । पृथ्वी पर ऋतुपरिवर्तन सूर्य के कारण ही होता है । संस्कृत में सूर्य के अनेक नामों की प्रकल्पना है । प्रस्तुत पाठ के प्रत्येक पद्य में उनके पृथक्-पृथक् नाम आये हैं ।]

1. नक्षत्ररूपः सूर्योऽयं स्वप्रकाशेन दीप्तिमान् ।
चन्द्रादीनां ग्रहाणां च प्रकाशकः इति स्थितः ॥
2. अहोरात्रं विभजते महास्रोतस्तथोर्जसः ।
सङ्क्रान्तिहेतुना मासानृतूँश्च तनुते रविः ।
3. समीपत्वाद् वसन्तं च ग्रीष्मं वर्षाः करोत्ययम् ।
शरद्-हेमन्त-शिशिराण्यतथात्वे विभाकरः ॥

4. प्राणिनां स्वास्थ्यलाभाय किरणास्तु दिवामणेः ।
सर्वदा कल्पिताः सर्वैर्भिषग्भिश्च विशेषतः ॥
5. भास्करस्योर्जसानं क्रान्तिवैज्ञानिकी भवेत् ।
इत्येव साम्प्रतं शोधक्षेत्रे कार्यं प्रवर्तते ॥
6. यथा यन्त्रादिगतये विद्युदुत्पादनाय च ।
रोगादिशमने भानोर्भानवः शक्तिशालिनः ॥
7. पादपाः विकसन्त्येव प्रकाशे हि विभावसोः ।
जायन्ते नान्यथा तेषु पुष्पाणि च फलानि च ॥
8. रूपदो यत्त्वरूपाय ज्ञानदोऽज्ञानिने तथा ।
सर्वेषां जीवनं प्रोक्तः सहस्रांशुरनेकधा ॥
9. तद्रश्मिसेवनं सूर्यस्नानं जगति कथ्यते ।
देहास्थि-रक्षणार्थं यत्त्वग्रोगस्य निवारणे ॥
10. पुरा प्रभाकरो देवो व्रताय परिकल्पितः ।
स्नाने तथार्घ्यदानाय विहारेऽस्मिन् विशेषतः ॥

शब्दार्था :

नक्षत्ररूपः	=	नक्षत्र के रूप में वर्तमान
सूर्योऽयम् (सूर्यः + अयम्)	=	यह सूर्य
स्वप्रकाशेन	=	अपने प्रकाश से
दीप्तिमान्	=	चमकनेवाला, प्रकाशित होनेवाला
चन्द्रादीनाम्	=	चन्द्र आदि का
ग्रहाणाम्	=	ग्रहों का

च	=	और, तथा
प्रकाशक	=	प्रकाशित करनेवाला
इति	=	ऐसा
स्थितः	=	(स्थित) है
अहोरात्रम्	=	दिन और रात (को)
विभजते	=	बाँटता है, विभाजित करता है, अलग करता है

महास्रोतस्तथोर्जसः (महास्रोतः + तथा + ऊर्जसः) = महास्रोत = बहुत बड़ा स्रोत; तथा = और; ऊर्जसः = ऊर्जा का

सङ्क्रान्तिहेतुना = संक्रान्ति के कारण, एक स्थान से दूसरे स्थान पर गमन द्वारा, स्थानान्तरण द्वारा

मासानृतूँश्च (मासान् + ऋतून् + च) = महीनों और ऋतुओं को

तनुते = जन्म देता है, उत्पन्न करता है

रविः = सूर्य

समीपत्वाद् = समीप होने के कारण

वसन्तम् = वसन्त (ऋतु) के कारण

ग्रीष्मम् = ग्रीष्म (ऋतु) को

वर्षाः = वर्षा (ऋतु) को

करोत्ययम् (करोति+अयम्) = करोति = करता है, अयम् = यह

शरद्-हेमन्त-शिशिराणि	=	शरद्, हेमन्त, शिशिर नामक ऋतुओं को
अतथात्वे	=	वैसा न होने पर अर्थात् दूर रहने पर
विभाकरः	=	सूर्य
प्राणिनाम्	=	प्राणियों, जीवों के
स्वास्थ्यलाभाय	=	स्वास्थ्य लाभ के लिए
किरणास्तु (किरणाः तु)	=	किरणों तो
दिवामणेः	=	सूर्य की
सर्वदा	=	सदा, हमेशा
कल्पिताः	=	माने गए हैं
सर्वैर्भिषग्भिश्च		
(सर्वैः + भिषग्भिः + च)	=	और सभी वैद्यों (चिकित्सकों)के द्वारा
विशेषतः	=	विशेष रूप से
भास्करस्योर्जसा (भास्करस्य + ऊर्जसा)	=	सूर्य की ऊर्जा से
नूनम्	=	अवश्य, निश्चित रूप से
क्रान्तिवैज्ञानिकी (क्रान्तिः + वैज्ञानिकी)	=	वैज्ञानिक क्रांति
भवेत्	=	होगा/ होगी, हो सकता है
इत्येव (इति + एव)	=	ऐसा ही
साम्प्रतम्	=	आजकल
शोधक्षेत्रे	=	शोध या अनुसंधान के क्षेत्र में

कार्य प्रवर्तते	=	कार्य चल रहा है
यथा	=	जैसे
यन्त्रादिगतये	=	यन्त्र आदि चलाने के लिए
विद्युदुत्पादनाय	=	विद्युत् (बिजली) उत्पादन के लिए
रोगादिशमने	=	रोग आदि के नाश के लिए
भानोः	=	सूर्य की
भानवः	=	किरणें
शक्तिशालिनः	=	शक्तिशाली, प्रभावपूर्ण
षादपाः	=	पेड़ - पौधे
विकसन्त्येव (विकसन्ति + एव)	=	विकास करते हैं
एव	=	ही (अव्यय)
विभावसोः	=	सूर्य के
जायन्ते	=	उत्पन्न होते हैं
नान्यथा (न + अन्यथा)	=	अन्य प्रकार से नहीं
तेषु	=	उनमें
रूपदः	=	रूप प्रदान करने वाला
यत् + तु	=	यह तो
ज्ञानदोऽज्ञानिने	=	अज्ञानी को ज्ञान देने वाला
अरूपाय	=	रूप (आकार) से रहित वस्तु को
तथा	=	वैसे

सर्वेषाम्	=	सभी का, सब का
जीवनम्	=	जीवन, जीवनदाता
प्रोक्तः	=	कहा गया है
सहस्रांशुरनेकधा (सहस्रांशुः + अनेकधा)	=	
सहस्रांशुः	=	सूर्य (हजार किरणों वाला)
अनेकधा	=	अनेक प्रकार से
तद्रश्मिसेवनम्	=	उसकी किरणों का सेवन
सूर्यस्नानम्	=	सूर्यस्नान, धूप में बैठना
जगति	=	संसार में
कथ्यते	=	कहा जाता है
देहास्थि (देह + अस्थि)	=	शरीर की हड्डी
रक्षणार्थम्	=	रक्षा के लिए
यत्त्वग्रोगस्य		
(यत् + त्वक् + रोगस्य)	=	जो त्वचा के रोग का, चर्मरोग
निवारणे	=	दूर करने में
पुरा	=	प्राचीन काल में, बहुत पहले
प्रभाकरः देवः	=	प्रभाकर देवता, सूर्य
व्रताय	=	व्रत के लिए

परिकल्पितः	=	माना गया/माने गये
स्नाने	=	स्नान में
तथाऽर्घ्यदानाय	=	वैसा ही अर्घ्यदान के लिए
विहारेऽस्मिन्	=	इस बिहार राज्य में
विशेषतः	=	विशेष रूप से

व्याकरणम्

सन्धिः -

सूर्योऽयम्	=	सूर्यः + अयम् (विसर्गसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः)
चन्द्रादीनाम्	=	चन्द्र + आदीनाम् (दीर्घसन्धिः)
महास्रोतस्तथोर्जसः	=	महास्रोतः + तथा + ऊर्जसः (विसर्गसन्धिः, गुणसन्धिः)
मासानृतूँश्च	=	मासान् + ऋतून् + च (व्यञ्जनसन्धिः)
करोत्ययम्	=	करोति + अयम् + (यणसन्धिः)
किरणास्तु	=	किरणाः + तु (विसर्गसन्धिः)
शिशिराण्यतथात्वे	=	शिशिराणि + अतथात्वे (यणसन्धिः)
सर्वैर्भिषग्भिश्च	=	सर्वैः + भिषग्भिः + च (विसर्गसन्धिः)
भास्करस्योर्जसा	=	भास्करस्य + ऊर्जसा (गुणसन्धिः)
क्रान्तिवैज्ञानिकी	=	क्रान्तिः + वैज्ञानिकी (विसर्गसन्धिः)
इत्येव	=	इति + एव (यणसन्धिः)

यन्त्रादिगतये	=	यन्त्र + आदि - गतये (दीर्घसन्धिः)
विद्युदुत्पादनाय	=	विद्युत् + उत्पादनाय (व्यञ्जनसन्धिः)
भानोर्भानवः	=	भानोः + भानवः (विसर्गसन्धिः)
विकसन्त्येव	=	विकसन्ति + एव (यण्सन्धिः)
नान्यथा	=	न + अन्यथा (दीर्घसन्धिः)
रूपदोयत्त्वरूपाय	=	रूपदः + यत् तु + अरूपाय (विसर्गसन्धिः, यण्सन्धिः)
ज्ञानदोऽज्ञानिने	=	ज्ञानदः + अज्ञानिने (विसर्गसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः)
सहस्रांशुरनेकधा	=	सहस्र + अंशुः + अनेकधा (दीर्घ सन्धिः, विसर्ग सन्धिः)
तद्रश्मिसेवनम्	=	तत् + रश्मि + सेवनम् (व्यञ्जनसन्धिः)
देहास्थि	=	देह + अस्थि (दीर्घसन्धिः),
यत्त्वग्रोगस्य	=	यत् + त्वक् + रोगस्य (व्यञ्जनसन्धिः)
तथार्घ्यदानाय	=	तथा + अर्घ्यदानाय (दीर्घसन्धिः)
विहारेऽस्मिन्	=	बिहारे + अस्मिन् (पूर्वरूपसन्धिः)

पद्यानाम् अन्वयः

1. अयं सूर्यः नक्षत्ररूपः स्वप्रकाशेन दीप्तिमान् । चन्द्रादीनां ग्रहाणां च प्रकाशकः इति स्थितः ।
2. ऊर्जसः महास्रोतः (सः) अहोरात्रं विभजते । सङ्क्रान्तिहेतुना रविः मासान् ऋतून् च तनुते ।
3. (पृथिव्याः) समीपत्वाद् अयं विभाकरः वसन्तं ग्रीष्मं वर्षाः च करोति । अतथात्वे (दूरे जाते) शरद्-हेमन्त-शिशिराणि (च करोति) ।

4. दिवामणेः किरणाः तु प्राणिनां स्वास्थ्यलाभाय (सन्ति) । विशेषतः सर्वैः भिषग्भिः सर्वदा (एवं) कल्पिताः ।
5. भास्करस्य ऊर्जसा नूनं वैज्ञानिकी क्रान्तिः भवेत् । साम्प्रतम् इत्येव कार्यं शोधक्षेत्रे प्रवर्तते ।
6. यथा (सूर्यः) यन्त्रादिगतये विद्युदुत्पादनाय च (आवश्यकः) तथैव शक्तिशालिनः भानोः भानवः रोगादिशमने (आवश्यकः) ।
7. विभावसोः प्रकाशे हि पादपाः विकसन्ति । अन्यथा तेषु पुष्पाणि फलानि च न जायन्ते ।
8. यत् तु अरूपाय रूपदः तथा अज्ञानिने ज्ञानदः सहस्रांशुः सर्वेषां जीवनम् अनेकधा प्रोक्तः ।
9. जगति तद् रश्मिसेवनं सूर्यस्नानं कथ्यते । यत् देहास्थि-रक्षणार्थं त्वक् रोगस्य निवारणे (समर्थम्) ।
10. पुरा व्रताय प्रभाकरो देवः परिकल्पितः । विशेषतः अस्मिन् विहारे स्नाने तथा अर्घ्यदानाय ।

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः -

दीप्तिमान्	=	$\sqrt{\text{दीप्}}$ + क्तिन् + मतुप्, पुँ, प्रथमा, एकवचनम्
स्थितः	=	$\sqrt{\text{स्था}}$ + क्त, पुँ, एकवचनम्
विभजंते	=	वि + $\sqrt{\text{भज्}}$, आत्मनेपदी, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
तनुते	=	$\sqrt{\text{तन्}}$ आत्मनेपदी, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

करोति	=	$\sqrt{\text{कृ}}$, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
कल्पिताः	=	कल्प् + क्त, प्रथमा, बहुवचनम्
भवेत्	=	$\sqrt{\text{भू}}$ विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
प्रवर्तते	=	प्र + $\sqrt{\text{वृत्}}$ आत्मनेपदी, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
गतये	=	$\sqrt{\text{गम्}}$ + क्तिन्, चतुर्थी, एकवचनम्
जायन्ते	=	$\sqrt{\text{जन्}}$ + आत्मनेपदी, लट्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
प्रोक्तः	=	प्र + $\sqrt{\text{वच्}}$ क्त पुँ, एकवचनम्
कथ्यते	=	$\sqrt{\text{कथ}}$ कर्मवाच्य, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत—

सूर्योऽयम्, महास्रोतस्तथोर्जसः, मासानृतूँश्च, करोत्ययम्, शिशिराण्यतथात्वे, सर्वैर्भिषग्भिश्च, भास्करस्योर्जसा, विद्युदुत्पादनाय, विकसन्त्येव, यत्त्वरूपाय, सहस्रांशुरनेकधा, तद्रश्मिसेवनम्, यत्त्वगोगस्य ।

2. निम्नलिखितानां पदानाम् अर्थं वदत—

अहोरात्रम्, ऊर्जसः सङ्क्रान्तिहेतुना, मासानृतूँश्च, सर्वैर्भिषग्भिश्च, भास्करस्योर्जसा, रूपदः, ज्ञानदः ।

लिखितः

1. अधोलिखितानि पदानि लिखत—

नक्षत्ररूपः, चन्द्रादीनाम्, सङ्क्रान्तिहेतुना, समीपत्वाद्, स्वास्थ्यलाभाय, क्रान्तिवैज्ञानिकी, भानोर्भानवः ज्ञानदोऽज्ञानिने, तथार्घ्यदानाय ।

2. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(क) सूर्योऽयम् =

(ख) मासानृतूँश्च =

(ग) सर्वैः + भिषग्भिः + च =

(घ) भास्करस्य + ऊर्जसा =

(ङ) यत् + त्वक् + रोगस्य =

3. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन लिखत—

(क) नक्षत्ररूपः स्वप्रकाशेन दीप्तिमान् कः ?

(ख) कः अहोरात्रं विभजते ?

(ग) सूर्यः कथं मासानृतूँश्च तनुते ?

(घ) सूर्यः कस्य महास्रोतः ?

(ङ) कस्य प्रकाशे पादपाः विकसन्ति ?

4. अधोलिखितेषु कोष्ठपदेन उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयतः

(क) ग्रहाणां प्रकाशकः । (सूर्यः/ चन्द्रः)

(ख) वसन्तः ग्रीष्मः वर्षाः च भवन्ति सूर्यस्य पृथिव्याः ।

(समीपत्वाद्/दूरत्वाद्)

(ग) रोगादिशमने मुख्यतः अपेक्षितः । (चन्द्रकिरणाः/भानोर्भानवः)

(घ) पुराकाले प्रभाकरः देवः कल्पते स्म । (धर्माय/व्रताय)

(ङ) अरूपाय रूपदः (रविः / कविः) ।

5. वाक्यनिर्माणं कुरुत— सूर्यः अहोरात्रम्, फलानि, कथ्यते, भवति

6 सूर्य का जीव-जगत् में क्या महत्त्व है ?

योग्यता-विस्तारः

सूर्य आकाशीय पिण्डों में सर्वाधिक भास्वर अग्निपिण्ड है । पृथ्वी के लिए सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण भी है । यही कारण है कि प्राचीन काल में विभिन्न संस्कृतियों में इसे पूज्य देवता की श्रेणी दी गयी थी । सूर्य की किरणें प्रकाश, ताप तथा आरोग्य प्रदान करती हैं । प्राचीन भारत में सूर्य की उपासना होती थी जो परम्परा अभी भी चल रही है । सूर्य के अनेक स्तोत्र संस्कृत भाषा में लिखे गये हैं । सूर्य के विभिन्न नाम उसकी महत्ता का प्रतिपादन करते हैं । संस्कृत में एक स्तोत्र तो सूर्य के सहस्र नामों का उल्लेख करता है । भविष्य पुराण में सूर्य की महत्ता दी गयी है । इसी प्रकार मयूरभट्ट का सूर्यशतक क्लिष्ट संस्कृत भाषा में है (सातवीं शताब्दी ई.) आधुनिक विज्ञान सूर्य से लाभदायक ऊर्जा-प्राप्ति के लिए निरन्तर प्रयत्नशील है । सूर्य के ताप से बिजली का उत्पादन होता है । इसकी ऊर्जा से अनेक उपयोगी कार्य किये जा रहे हैं । शीतकाल में निर्धनों की रक्षा सूर्य के ताप से होती है । भोजप्रबन्ध में एक मनोरञ्जक श्लोक है जिसमें एक निर्धन व्यक्ति राजा को बताता है कि उसने शीतकाल कैसे बिताया ।

रात्रौ जानु दिवा भानुः कृशानुः संध्ययोः द्वयोः ।

इत्थं शीतं मया नीतं जानु-भानु-कृशानुभिः ॥

अर्थात् रात में तो मैं दोनों घुटनों (जानु) के बीच मुँह रख कर सोता था । दिन में धूप (भानु) का सेवन कराता था और प्रातः सायं आग (कृशानु) तापता था । इस प्रकार जानु, भानु और कृशानु का सेवन करके मैंने जाड़े की ऋतु बिता दी ।